

VOJMIR KLJAKOVIĆ

Doprinos Jugoslavije pobjedi Saveznika u drugom svjetskom ratu

Kratak pregled

U svijetu se iz različitih pobuda mnogo pisalo o tome koliko su pojedine savezničke sile pridonijele borbi naroda Jugoslavije u narodnooslobodilačkom ratu i njihovoj pobjedi. Ali, do danas, ni u nas ni na strani, nema nikakvog djela koje bi dokumentirano prikazalo šta je Jugoslavija u borbi učinila za pobjedu Saveznika nad Osovinom. To je nenačeta tema, ali bogata činjenicama. Ovaj pregled ima svrhu da informira o nekim događajima koji odgovaraju na pitanje koliko je borba naših naroda pomogla savezničkim snagama u ratu na istoku Evrope i na Sredozemlju. Time će se sagledati mjesto i udio Jugoslavije u naporima savezničke koalicije da pobijedi u drugom svjetskom ratu.

Iako je Jugoslavija mala zemlja u odnosu na velike sile obiju ratujućih strana, njena uloga u drugom svjetskom ratu, sagledana u cjelini, prelazi proporcije njene prostorne veličine i broja stanovnika. Geografski Jugoslavija je na raskršnici između Sredozemlja gdje su se borile britanske armije i istoka Evrope gdje su se borile sovjetske armije. Historijske okolnosti dovele su do toga da su Jugoslaviju, do napada na nju u aprilu 1941. godine, okružavale gotovo isključivo sile Osovine i njihovi saveznici. Izuzetak na našoj južnoj granici bila je Grčka, jedini susjed na strani Velike Britanije u ranom periodu rata na Balkanu, što je još više potenciralo geografsko značenje Jugoslavije. Zato je njen centralni položaj u jugoistočnoj Evropi imao podjednaku važnost i za osovinske sile i za Veliku Britaniju; ulaskom Sovjetskog Saveza u rat to značenje je dobilo savezničku dimenziju u ovom dijelu svijeta. Već zbog toga Jugoslavija predstavlja poseban primjer u drugom svjetskom ratu.

Kada su propali Hitlerovi pokušaji da poslije pobjede u Poljskoj pridobije prvi put Britaniju i Francusku za mir na osnovi okupacije Poljske, nastavak rata u Evropi pokazao se neizbježnim. Njemačka je tada morala razmisliti kako će osigurati eksploataciju prirodnih bogatstava zemalja Evrope, neophodnih njemačkoj ratnoj privredi. Jugoslavija je, kao bogata sirovinska baza, došla u prvi red interesiranja. Sada je bila stvar politike kako iz Jugoslavije potisnuti utjecaj njemačkih rivala — Britanije i Francuske — i očuvati mir na Balkanu, da bi se bez teškoća maksimalno eksploatirala njegova bogatstva.

Ali, kako je ulaskom Italije u rat u junu 1940. Sredozemlje postalo novo ratište, Jugoslavija i gotovo cijeli Balkan bili su izloženi pojačanoj

zakulisnoj borbi između Velike Britanije i Njemačke. Nijemci vode politiku, za njih neuobičajenog, obazrivog nastojanja da Jugoslaviju pridobiju za Osovinu. Uto je Italija iznenada potkraj oktobra 1940. godine napala Grčku. Tako je propala njemačka koncepcija o držanju Balkana dalje od poprišta rata. Nastupio je novi moment koji je imperativno zahtijevao da se Jugoslavija pridruži Osovini. Rezultat pritiska njemačke diplomacije bilo je pristupanje jugoslavenske vlade Cvetković—Maček Osovini 25. marta 1941. Za Nijemce je bilo krajnje vrijeme da dođe do te političke odluke, jer je neposredno predstojala njihova intervencija u Grčkoj, predviđena za 1. april. Taj se plan uklapao u precizan proračun vremena Vrhovne komande za posljednju fazu priprema napada na Sovjetski Savez, po kome je, nakon intervencije u Grčkoj, njemačke snage s Balkana trebalo hitno prebaciti na istok, na sovjetsku granicu.

Međutim, dva dana nakon potpisivanja pristupa Jugoslavije silama Osovine, 27. marta 1941, dirigirana od britanske diplomacije i tajne službe, grupa prozapadno orijentiranih jugoslavenskih oficira izvršila je puč u Beogradu i na vlast dovela generala Dušana Simovića. Time su ostvareni naponi Britanaca da uvlačenjem Jugoslavije u rat na svojoj strani prošire sukob na Balkanu i barem privremeno olakšaju svoj položaj u Grčkoj, gdje su se nalazile i njihove snage. Osim toga, jugoslavenska trgovačka mornarica, koja se zatekla u inozemnim lukama i morima svijeta, staviti će se otada najvećim dijelom u službu Britanije. Kasnije, u toku rata, veći dio brodova u službi Saveznika stradat će od osovinskih podmornica. Zapravo, puč u Beogradu i njegove posljedice mnogo će više koristiti britanskom potencijalnom savezniku — Sovjetskom Savezu — nego Grčkoj i Britaniji u skoroj njemačkoj intervenciji u Grčkoj.

U tako izmijenjenoj situaciji Jugoslavija otada počinje aktivno utjecati na ratne događaje u Evropi i na Sredozemlju. Za cijelo vrijeme rata borba naroda Jugoslavije, kao što će se vidjeti, bit će naizmjenično korisna čas za sovjetskog saveznika na istoku, čas za saveznike na Sredozemlju ili istovremeno objema stranama. Doprinos naroda Jugoslavije savezničkoj borbi ne treba shvatiti kao rješavajući faktor, nego ga cijeniti u svakom konkretnom slučaju u odgovarajućem historijskom značenju, nekad manjem a nekad izrazito velikom.

Državni udar 27. marta 1941. godine izazvao je istog dana reakciju u Berlinu. Na konferenciji Vrhovne komande oružanih snaga, kojoj su prisustvovali i članovi Glavne komande kopnene vojske, Hitler je donio odluku da se, uz Grčku, napadne i Jugoslavija. S obzirom na to da se u tom slučaju nepredviđeno moraju angažirati nove velike snage vojske i avijacije, na jugoslavensku sjevernu granicu uputit će se 2. armija, koja će odatle napasti Jugoslaviju, dok će se snage 12. armije, koja je iz Bugarske imala napasti Grčku, podijeliti na dva dijela: jedan će napasti Grčku, a drugi Jugoslaviju.

Posljedica svega toga bila je da se napad na Sovjetski Savez morao odgoditi. U tome smislu Hitler na toj konferenciji donosi odluku i saopćava je prisutnima: »U vezi s tim početak pothvata ‚Barbarossa‘ (napad na Sovjetski Savez — primj. V. K.) mora se odgoditi za četiri tjedna.« Taj je rok prekoračen za još jedan tjedan zbog toga što je za

toliko vremena odgođen napad na Jugoslaviju i Grčku. Kako kaže zapisničar ratnog dnevnika Vrhovne komande oružane sile, general Greiner, napad na Sovjetski Savez trebalo je da uslijedi oko sredine maja 1941. godine. Odlaganje napada do 22. juna došlo je kao posljedica odluke da se napadne Jugoslavija. »I pri najpovoljnijim okolnostima, kaže Greiner, uz najbrže sprovođenje pohoda protiv Jugoslavije i Grčke, bilo je potrebno odgoditi pothvat ‚Barbarossa‘ za oko pet tjedana, dakle do druge polovine juna [...].«

To, međutim, nije bila za Nijemce jedina nepovoljna posljedica napada na Jugoslaviju. Njemačka 2. armija koja je u aprilskom ratu prodirala sa sjevera, iz Austrije i dijela Mađarske u Jugoslaviju, bila je predviđena kao glavna rezerva grupe armija *Sredina* za napad na Sovjetski Savez. Trebalo je da ona nadire na pravcu Moskve i da se angažira u brzom slamanju otpora Crvene armije. Uslijed upotrebe u pohodu na Jugoslaviju nije mogla na vrijeme zauzeti svoj raspored na istoku: umjesto da krene ka Varšavi, upućena je na sjevernu granicu Jugoslavije. Sastavljena od pješadijskih divizija, 2. armija zaista nije mogla na vrijeme stići na sovjetski front. Kada je napad na Sovjetski Savez počeo, ona je još marširala kroz Poljsku; 3. jula prešla je sovjetsku granicu, a tek oko sredine jula stigla u sastav fronta prema Moskvi, smanjenih sposobnosti za akciju uslijed dugih transporta i usiljenih marševa.

Sve do jula 1941. godine činilo se da je slučaj Jugoslavije okončan za okupacione sile. Tada su podjela Jugoslavije između njenih osovinskih susjeda i stvaranje satelitskih tvorevina bili završeni. S Balkana su protjerane britanske snage i cijela jugoistočna Evropa bila je pod kontrolom ili okupacijom Njemačke i Italije. Činilo se da i okupatori, posebno Nijemci i Talijani, mogu bez posljedica pristupiti evakuaciji gotovo svih svojih snaga iz jugoslavenskih krajeva za potrebe drugih frontova.

Kada se činilo da se sve na tome završilo, nastupili su novi momenti koji će do kraja rata predstavljati izvor mnogih nevolja za okupatora, a za Istočnog saveznika i Zapadne saveznike pomoć odgovarajućeg značenja. Pod vodstvom KPJ narodi Jugoslavije povest će oružanu borbu protiv okupatora i kvislinga. Više od dvije godine borit će se uspješno bez bilo čije strane pomoći, a gotovo četiri godine narodnooslobodilačkog rata, boreći se za svoju slobodu, pomagat će ujedno napore Saveznika da bi, zajedno s njima, došli do konačne pobjede.

Komunistička partija Jugoslavije već je od aprilskog napada Osovine na Jugoslaviju radila intenzivno na pripremama za ustanak, u duhu svoje ranije zacrtane politike da se protiv fašizma i porobljivača treba boriti svim sredstvima. Kada je nacistička Njemačka 22. juna 1941. godine napala Sovjetski Savez, pripreme KPJ za ustanak i oružanu borbu daleko su odmakle. Toga je dana iz Moskve Kominterna uputila depešu CK KPJ, u kojoj zahtijeva da KPJ pomogne borbu naroda Sovjetskog Saveza protiv zavojevača: »[...] Narodima Jugoslavije pružena je mogućnost da razviju svestranu oslobodilačku borbu protiv njemačkih podjarmljivača. Neophodno je potrebno poduzeti sve mjere da bi se poduprla i olakšala pravedna borba sovjetskog naroda [...].«

Tito je ubrzo javio Kominterni: »[...] U čitavoj zemlji organiziraju se borbene grupe na čelu sa vojno-revolucionarnim komitetima pod rukovod-

stvom Partije [...]. Mi pripremamo narodni ustanak protiv okupatora, jer kod naroda [je] velika spremnost za borbu [...].«

U poodmakloj fazi priprema KPJ za ustanak u Jugoslaviji, napad nacističke Njemačke na Sovjetski Savez došao je u najpovoljnijem trenutku za njegovo pokretanje: tada su se Nijemci svim snagama angažirali u pohodu na Sovjetski Savez, a Talijani pripremali da im pomognu upućivanjem velike armije na sovjetski front. Poziv Kominterne upućen KPJ, da aktivnom borbom protiv okupatora naše zemlje pruži pomoć Sovjetskom Savezu, daje novi sadržaj priprema za ustanak: vršeci dužnost prema svojoj zemlji u velikom zadatku borbe za njeno oslobođenje, KPJ je osjećala i svoju internacionalističku obavezu da u isto vrijeme tom borbom pomogne Sovjetskom Savezu, prvoj zemlji socijalizma.

U prvoj godini našega oslobodilačkog rata, borba naroda Jugoslavije najviše će pomoći Sovjetskom Savezu. Ta pomoć pada u najteže vrijeme rata sovjetskih naroda protiv okupatora, kada su armije napadača prodrle duboko u njihovu zemlju.

Ustanak u Jugoslaviji posebno je pogodio njemačkog i talijanskog okupatora i imao najviše utjecaja na njihove planove. Druge dvije osovinske sile — Horthyeva Mađarska i Borisova Bugarska — okupirale su relativno manje dijelove Jugoslavije i bile su u povoljnijoj situaciji. Imale su slobodne znatne snage koje još nisu bile upotrijebljene na drugim frontovima: Mađari su držali dio snaga u okupiranim dijelovima Jugoslavije i Rumunjske (tek kasnije će se uključiti u rat protiv Sovjetskog Saveza), a bugarska vojska imala je zadatak da drži pod okupacijom dijelove Jugoslavije i Grčke i čuva granicu prema Turskoj.

Talijani i Nijemci našli su se u nepovoljnom položaju. U vremenu između završetka pohoda na Jugoslaviju u aprilu do ustanka u julu, Talijani su formirali jedan armijski korpus od tri divizije, koji su poslali na sovjetski front, kao prethodnicu jedne velike armije koja bi svojom brojnošću prezentirala veličinu fašističke Italije. Takva bi armija bila formirana od glavnine talijanskih armija koje su sudjelovale u aprilskom napadu na Jugoslaviju.

Julski ustanak 1941. godine zatekao je Talijane upravo kada su odlazili njihovi ešaloni trupa sa Balkana u Italiju. Oni koji su bili ukrcani u brodove, uslijed ustanka u Crnoj Gori, skrenuli su u jugoslavenske luke, a kopnom je upućeno više divizija da koncentrično napadnu ustanike. Ustanak koji je također zahvatio Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Sloveniju, potpuno je blokirao bilo kakvu evakuaciju talijanskih trupa sa njihova okupacionog područja. Već u septembru trupe talijanske 2. i 9. armije bile su nedovoljne da odole razbuktalom ustanku u Jugoslaviji, pa su na početku oktobra iz Italije upućena prva velika pojačanja u Jugoslaviju, a područje okupacije u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini Talijani su morali proširiti. Dovlačenje novih trupa u Jugoslaviju nastavit će se i u decembru, a da se ni tada ne završi. Uslijed tih teškoća, rad na formiranju talijanske armije za istočni front bio je odgođen. Potkraj 1941. godine u Jugoslaviji je bilo osamnaest i po talijanskih divizija. U isto vrijeme u Africi su imali osam, a na istočnom frontu tri divizije. Mada Jugoslavija nije bila talijansko najvažnije ratište, ona je, očigledno, za njih bila najveće. Taj omjer će se u martu 1942. godine još više povećati kada Talijani budu u Jugo-

slaviju prebacili nove divizije; njih će tada u Jugoslaviji biti dvadeset i tri, dakle gotovo triput više nego u Africi, odnosno više od dva puta nego talijanskih i njemačkih zajedno na afričkom ratištu. Nigdje nije tada bilo toliko talijanskih vojnika izvan Italije koliko ih je bilo u Jugoslaviji.

Nakon upornih njemačkih zahtjeva i Mussolinijeva inzistiranja da Talijani formiraju armiju i upute je na front u Sovjetski Savez, ona je, od jedinica odasvud povučениh, uz znatno zakašnjenje i velike napore, napokon formirana oko sredine 1942. godine. Ali, u njenom sastavu nije bilo nijedne divizije, nijednog puka koji je bio povučen iz Jugoslavije. Rasplamsani oslobodilački rat u Jugoslaviji onemogućio je da se iz nje odvoje bilo kakve snage za potrebe fronta u Sovjetskom Savezu.

Time nisu prestale teškoće Talijana prouzrokovane ratom u Jugoslaviji. Kada je trebalo transportirati novu armiju na front u Sovjetskom Savezu, najkraći put iz Italije vodio je kroz Jugoslaviju. Na zahtjev talijanske Vrhovne komande da poduzmu odgovarajuće mjere sigurnosti za vojne transporte kroz Jugoslaviju, visoki komandanti talijanskih okupacionih snaga upozoravali su na najveću opasnost kojoj bi se izložile trupe i oprema transportiranjem jugoslavenskim prugama od napada partizanskih jedinica. Iz tog razloga glavnina talijanske armije transportirana je obilaznim putem, preko Brennera kroz Austriju i dalje Čehoslovačku, što je povećalo ionako veliko zakašnjenje talijanske armije da se uključi u ratne operacije u Sovjetskom Savezu.

Sve te teškoće Talijana bile su rezultat intenzivne akcije CK KPJ koji je već u dvanaestojulskom proglasu 1941. godine, u pozivu na oružanu borbu, ukazao na to da će ta borba jugoslavenskih naroda istodobno pridonijeti i borbi Sovjetskog Saveza protiv osvajača: »Uništavajte sve — sve što koristi fašističkim osvajačima. Ne dozvolite da naše željeznice prevoze ratni materijal i druga sredstva koja služe fašističkim hordama u njihovoj borbi protiv Sovjetskog Saveza. Stvorimo od naše zemlje opsjednutu tvrđavu za fašističke osvajače [...].« Tome pozivu odazvali su se svi centralni i pokrajinski komiteti KPJ — Slovenije, Hrvatske, Srbije, Crne Gore, itd. — i pozvali narod da borbom i sabotажom spriječi upućivanje fašističkih trupa, ratnog materijala, opreme i hrane s naše teritorije ili preko nje na front u Sovjetski Savez.

Tako se u praksi i postupalo. Kada su prvi transporti talijanske armije krenuli kroz Sloveniju na istok, Glavni štab NOPO Slovenije naredio je svojim jedinicama: »Osnovni zadatak saveznika Crvene armije Sovjetskog Saveza u pozadini neprijatelja, a prema tome i slovenskih partizana, jeste izvršavanje takvih borbenih zadataka koji neposredno koriste Crvenoj armiji: sprečavanje dovoženja vojske i materijala fašističkih imperijalista na ruski front, uništavanje vojske i materijala koji predstavljaju imperijalističke rezerve za njihov Istočni front. Iz toga proizilazi gore spomenuti osnovni strateški zadatak (rušenje tršćanske pruge) i naši osnovni taktički zadaci su rušenje pruga, napadi na transporte, uništavanje neprijateljeve žive sile [...].«

Ni Nijemci nisu bili pošteđeni prvih negativnih posljedica ustanka u Jugoslaviji. Poslije aprilskog rata 1941. godine oni su brzo izvukli sve operativne trupe iz Jugoslavije. Ostavili su samo manje posadne snage, uglavnom u Srbiji. U ustanku, te su jedinice pretrpjele osjetne gubitke i nisu mogle savladati nastale opasnosti. U isto vrijeme kada su Talijani preba-

civali u Jugoslaviju prva pojačanja za borbu protiv ustanika, Nijemci su pristupili istim mjerama, ali racionalnije. U septembru su iz Francuske uputili na front u Sovjetski Savez jednu diviziju punog sastava (20.000 vojnika), s tim da prethodno skrene u Jugoslaviju i pomogne u operacijama za gušenje ustanka u njemačkom okupacionom području, nakon čega će produžiti na sovjetski front; dotle je jedna divizija, iste jačine, sa sovjetskog fronta privremeno upućena u Jugoslaviju, a iz Grčke jedan ojačani puk.

Kriza na sovjetsko-njemačkom frontu u zimu 1941/1942. godine zahtijevala je hitno upućivanje tih njemačkih divizija iz Jugoslavije na taj front, kao i još jedne. Tome su se usprotivile neke visoke njemačke vojne ličnosti iz okupacionog aparata, pa je odgođeno povlačenje jedne njemačke divizije za mjesec dana, a od povlačenja druge odustalo se zbog sve veće opasnosti po položaj okupacionih snaga u Jugoslaviji. Računalo se i na mogućnost da Talijani okupiraju cijelu NDH, da bi Nijemci mogli iz nje i drugih jugoslavenskih krajeva povući sve jedinice na Istok. Ali i od toga se odustalo. O tome je talijanski ministar vanjskih poslova, conte Ciano, zapisao u svoj dnevnik 28. decembra 1941: »Nijemci su odstupili po hrvatskom pitanju: više ne povlače svoje trupe, nego traže vojnu suradnju s nama [...]«. «Vezivanje tih njemačkih snaga u Jugoslaviji, naravno, nije moglo bitno utjecati na promjene položaja na sovjetsko-njemačkom frontu. Ali, ako se ima u vidu da su tada naglo rasle potrebe njemačke Vrhovne komande za novim trupama u borbi protiv Sovjetskog Saveza, onda je to imalo značajno mjesto u stvaranju teškoća Nijemcima da konsolidiraju front na Istoku. Načelnik njemačke Vrhovne komande, feldmaršal Keitel, u poruci talijanskoj Vrhovnoj komandi od 4. februara 1942. godine piše: »Njemačka pri sadašnjoj napregnutosti svojih snaga na istočnom frontu može na Balkanu vezati samo ograničena sredstva [...]«. «To su bile samo početne teškoće okupatora u Jugoslaviji, koje će se kasnije mnogo povećati. Jačanje borbe naroda Jugoslavije za vlastitu slobodu, bit će ujedno povećanje doprinosa naše zemlje savezničkoj koaliciji.

Neuspjesi i Talijana i Nijemaca, da u operacijama protiv partizana postignu odlučno rješenje, doveli su do različitih procjena tih dviju vodećih okupacionih sila što treba dalje raditi: komandant talijanske 2. armije, general Mario Roatta, potkraj januara 1942. godine, procijenio je da je najbolje povući talijansku armiju u prostor između Dinare i mora. Nijemci nisu mislili tako. Ostali su pri tome da se borba protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije ne samo produži nego i pojača sve do pobjede, čime bi oslobodili svoje snage u Jugoslaviji za potrebe u prvom redu sovjetsko-njemačkog fronta. Talijanska Vrhovna komanda pridružila se tom mišljenju da se produži i pojača svim sredstvima borba protiv Narodnooslobodilačke vojske.

Nijemci su nastojali da to ostvare bilo kakvim snagama, samo ne novim upućivanjem njemačkih trupa u Jugoslaviju. Zato su na početku 1942. godine pristupili formiranju SS divizije »Prinz Eugen«, najvećim dijelom od jugoslavenskih Volksdeutschera, koja je trebalo da bude osnovna udarna snaga u borbi protiv partizana. Zatim je za borbu protiv partizana trebalo produžiti i razviti formiranje domobranskih jedinica i tzv. legionarskih divizija od hrvatskog i muslimanskog ljudstva, koje bi bile pod komandom njemačkih oficira.

U prvoj polovici 1942. godine u Jugoslaviji je formirana SS divizija »Prinz Eugen« velike udarne snage (21.000 vojnika). To je jedina operativna formacija Volksdeutschera u Evropi koja nije upućena na sovjetski front, za razliku od formacija Volksdeutschera iz Elzasa, Loraine, Luxemburga, Sudeta itd., nego je ostala u zemlji iz koje je potekla da se tamo bori. U toku te godine, dok je prva od tri legionarske divizije bila na obuci u Austriji, Nijemci su već računali da nju, a kasnije i druge dvije, upute na sovjetski front. Hitlerovo objašnjenje koje je dao Paveliću bilo je jasno: »Borba Njemačke na Istoku ne vodi se samo i jedino zbog njenih interesa, nego posredno i za cijelu Evropu. Stoga želim da uključim u taj front koliko je moguće više snaga drugih savezničkih evropskih naroda.« I Mussolini je sa svog stanovišta i potreba mislio slično. Na konferenciji u Gorici, 31. jula, s najvišim rukovodiocima talijanske vojske i glavnim komandantima okupacionih snaga u Jugoslaviji, kazao je: »Ne možemo držati toliko divizija na Balkanu [...]. Sada Balkan predstavlja za nas trošenje i bilo bi potrebno smanjiti ovaj raspored [...].«

To shvaćanje dijelile su i talijanske visoke komande. U štabu 2. okupacione armije isticana je potreba da se razmišlja kako otkloniti opasnost koja od Saveznika prijete samoj Italiji. Zbog toga, smatralo se, 2. armija mora drastično smanjiti svoj okupacioni prostor u Jugoslaviji, da bi tako mogla odatle poslati u Italiju veće snage za organizaciju njene obrane. »[...] Moramo biti spremni — piše general Zanussi — da najveći mogući broj jedinica prebacimo sa balkanskog na nacionalni sektor [...].« Te snage, kaže, »možemo dobiti samo povlačeći ih sa teritorija, koje [...] više ne vrijedi držati pod okupacijom«. Ali, po istom priznanju, »skoro 300.000 vojnika [...] od julijske do crnogorske granice vodilo je jednu od najtežih bitaka u toku čitavog rata«.

U drugoj polovici 1942. godine i Nijemci i Talijani tražili su rješenje da se zadovolje sve veće nove i nesmanjene stare potrebe. Nijemci se odlučuju na nov napor u Jugoslaviji: legionarske divizije koje je Hitler namjeravao poslati na sovjetski front bit će nakon obuke upućene u Jugoslaviju; Talijani od Mussolinijevih zahtjeva da se rasterete na Balkanu i Roattinih uvjetnih ponuda da šest—sedam divizija vrati iz Jugoslavije u Italiju, ako se armija povuče na obalu, bit će malo rezultata. Iz Slovenije će se vratiti samo jedna divizija, a druga, obećana u oktobru, borit će se još tri mjeseca u Jugoslaviji prije no što se povuče. I to usklađeno s dolaskom novih njemačkih trupa u Jugoslaviju. Nigdje u Jugoslaviji jedna strana nije praznila prostor, a da ga druga nije odmah popunjavala.

U 1942. godini borba naroda Jugoslavije dobiva odgovarajuće značenje i za britanskog saveznika na Sredozemlju. U prvo vrijeme razaranja glavnih pruga i uništavanja transporta na njima od jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije bila su korisna naporima Britanaca na moru i u sjevernoj Africi u borbi protiv talijanske flote i njemačko-talijanske armije. I kod Nijemaca i kod Talijana postojala je gotovo neprekidna kriza u nafti. Nijemci su svoju oskudicu rješavali nabavkom nafte iz Rumunjske i sintetičkom produkcijom; Talijani samo uvozom nafte iz Rumunjske.

Sva količina nafte za Talijane transportirana je glavnim prugama kroz Jugoslaviju: Beograd—(Osijek—Vinkovci)—Zagreb—Ljubljana—Trst i Beograd—(Osijek—Vinkovci)—Zagreb—Rijeka—Trst (dok je ta druga funkcionalna od Zagreba do Rijeke), koje su Talijani nazivali »petrolejskim prugama«. Već u novembru 1941. kriza u snabdijevanju naftom talijanske mornarice bila je zabrinjavajuća. Toga mjeseca trebalo je iz Rumunjske u Italiju uvesti 27.000 tona nafte. Ta je potreba kasnije povećana, ali se kriza nije smanjila. Nijemci konstatiraju da »Talijani nisu u stanju da situaciju (na Sredozemnom moru — primj. V. K.) u većoj mjeri poprave zbog pomanjkanja nafte [...]«.

Tu teškoću Talijana povećala su razaranja tih pruga i uništavanja transporta na njima koja su izvodile jedinice NOV i POJ, posebno njihove diverzantske formacije. Dok je na pruzi Beograd—Zagreb—Rijeka u 1941. godini uništeno samo 5 lokomotiva i 40 vagona, u 1942. godini samo na pruzi Beograd—Zagreb uništeno je 36 lokomotiva i 228 vagona. Te magistralne pruge bile su izložene učestalim rušenjima i napadima na saobraćaj ili bile ugrožavane. Zbog toga su zastoji na prugama bili dugi i otežavali su snabdijevanje i onda kada bi vozne kompozicije izbjegle uništenje. Nekoliko dokumenata o tome pokazuje važnost diverzija koje su vršene na tim prugama.

U maju 1942. Nijemci su upozorili Talijane »da pruga Karlovac—Ogulin—Rijeka, pošto je ugrožena od pobunjenika, nije sigurna i prema tome nije upotrebljiva za vozove sa pogonskim gorivom iz Vukovara, Osijeka i Beograda koji se upućuju talijanskoj privredi. Zbog toga se pojavio u oblasti Transportne komandanture Zagreb zastoj od 11 vozova. Osim toga zastalo je na pruzi Zdenčina—Karlovac 7 vozova koji se ne mogu dalje otpremiti [...]«. Talijansko ministarstvo saobraćaja upozoravalo je Generalštab kopnene vojske 25. juna na potrebu da pojača sigurnost vozova, »pošto je potrebno da se na siguran način zaštitite transporti petrolejskih proizvoda koji se upućuju za Italiju preko Ljubljane—Postojne i preko Karlovca—Rijeke, od napada dobro opremljenih naoružanih bandi [...]«. Na to je upozorio komandu 2. armije i načelnik Vrhovne komande, general Cavallero. Ta ometanja transporta nafte i njihova uništavanja došla su u vrijeme kada je njemačko-talijanska oklopna armija u Africi prodirala ka istočnoj granici Libije, a napadi njemačke i talijanske avijacije na Maltu bili izuzetno jaki.

Napadi NOV i POJ na glavne pruge u Jugoslaviji nastavljeni su i kasnije. U Rimu su ocijenjeni kao krajnje opasni. Zato su iz Vrhovne komande uslijedila nova upozorenja 2. armiji. U depeši od 19. augusta traže se garancije da se ne ponovi slučaj »u vezi napada na voz sa cisternama na dan 15. i drugog na dan 18. (augusta) duž pruge Zagreb—Karlovac« jer je to od »životne važnosti za talijansku privredu [...]«. Mjesec dana kasnije general Cavallero naređuje mjere za posebnu zaštitu »zbog životne važnosti spomenute pruge za transporte pogonskog goriva [...]«. Diverzije na glavnim prugama u Jugoslaviji pridonijele su otežavanju opskrbe naftom Talijana u vrijeme kada su naprežanja njihove flote i armije u Africi bila najveća da bi na Sredozemlju postigli rješenja koja nisu nikada ostvarili.

Posljedice razaranja pruga osjetili su i Nijemci. Razaranja su poremetila snabdijevanje njihove armije u Grčkoj. Takvo stanje, očigledno, nije ohrabrivalo prve pokušaje da se njemačko-talijanska armija pred El Alameinom snabdijeva transportnim avionima iz Grčke preko Krete. Problem saobraćaja kroz Jugoslaviju ozbiljno je shvaćen u njemačkoj Vrhovnoj komandi. Na sastanku s generalom Cavallerom i ministrom Cianom u Hitlerovom Glavnom stanu 19. decembra 1942. feldmaršal Keitel odlučno je postavio zahtjev: »[...] Željezničke veze u Hrvatskoj (misli na NDH) moraju funkcionirati [...].« (U tu svrhu u Jugoslaviju su poslali jednu diviziju za osiguranje pruge Beograd-Zagreb, ali ni ona neće spriječiti njena razaranja i uništavanje transporata.) Diverzije su bile jedan od načina borbe u Jugoslaviji protiv okupatora i snaga u njegovoj službi. Međutim, glavna aktivnost Narodnooslobodilačke vojske bili su napadi na jedinice, posade, garnizone, vojna postrojenja i sve što služi neprijatelju. Vrhovni štab radio je neprestano na jačanju Narodnooslobodilačke vojske i razvijanju narodne vlasti. To je dovelo do neprekidnog širenja oružane borbe i do porasta njenog intenziteta. Politički uspjesi bili su stalan pratilac toga procesa. Rezultati oslobodilačkog rata bili su sve viđniji i za neprijatelja utoliko neugodniji.

U jesen 1942. godine u zapadnoj Bosni i susjednim dijelovima Hrvatske oslobođen je teritorij velik približno kao Holandija (ne računajući druge slobodne teritorije po Jugoslaviji), a partizanske jedinice reorganizirane u prve divizije i korpuse. U novim okolnostima rata na Sredozemlju (bitka kod El Alameina i iskrcavanje anglo-američkih snaga u novembru u sjeverozapadnu Afriku) to je bila neprekidna prijetnja Nijemcima i Talijanima za stabilnost njihova okupacionog sistema i održanje kvislinške NDH. Iz tih razloga Nijemci su odlučili da na početku 1943. godine, ujedinenim snagama i uz pomoć domaćih suradnika, pvedu ofenzivu velikih razmjera, unište glavne snage Narodnooslobodilačke vojske i zaposjednu njenu teritoriju.

U međuvremenu, potkraj oktobra i na početku novembra, u Egiptu, kod El Alameina, odigrala se odlučna bitka za sudbinu sjeverne Afrike. Njemačko-talijanska oklopna armija imala je pred El Alameinom svega 87.000 vojnika, nasuprot 165.000 vojnika iz različitih krajeva Britanske Imperije. U vrijeme bitke kod El Alameina, u Jugoslaviji je bilo 220.000 samo talijanskih vojnika. Savezničkoj javnosti i narodima osovinskih zemalja to su bile nepoznate činjenice. I jedna i druga strana šutnjom su prikrivale stvarnost u Jugoslaviji. Ali, talijanski generali, koji su bili na čelu okupacionih snaga, nisu se ustručavali da kažu istinu. Vojni guverner Crne Gore, general A. Pirzio Biroli, u apelu upućenom u aprilu 1942. godine vojnicima koji se bore »na ovom grubom i teškom balkanskom frontu«, priznaje: »Rat koji ovdje vodite nije odjeljen od onog velikog rata koji bukti u cijelom svijetu [...]. Ako iz političkih razloga novine ne mogu za sada da govore o ovom vašem frontu, uvjeravam vas da vas iz Rima prate izbliza, sa najživljim i najvatrenijim interesom. Vaše su žrtve poznate: jednog će dana pasti koprena i svi će doznati i razumjeti važnost i dalekosežnost bitke koju vi vodite [...].«

Komandant talijanske 2. armije, general M. Roatta, u jednoj okružnici potkraj godine, piše: »Armija je u punom ratu. Ona se ne bori protiv lokalnih i nezavisnih bandi, nego protiv jednog protivnika koji namje-

rava da stvori 'jedinstveni front' [...]. Rat koji se vodi na Balkanu je isti kao onaj koji se vodi u Rusiji, u Sjevernoj Africi itd. [...].«

U zimi 1942/1943. godine događaji na ratištima Evrope i Sredozemlja označili su prekretnicu u drugom svjetskom ratu. Na istočnom frontu opkoljena njemačka 6. armija uništena je na početku februara 1943. i Crvena armija nastavila je ofenzivu na zapad. Dok su se u sjevernoj Africi ostaci njemačko-talijanske armije povlačili kroz Libiju ka Tunisu, 8. novembra 1942. u Maroko i Alžir iskrcale su se anglo-američke snage. Nakon višemjesečnih borbi, oko sredine maja 1943. u Tunisu je kapitulirala njemačko-talijanska armija i time je sjeverna Afrika konačno oslobođena.

U okolnostima tih događaja, situacija u Jugoslaviji dobiva na važnosti za obje ratujuće strane. Britanci ispituju položaj u Jugoslaviji i moguće koristi od njega za svoje operacije i namjere na Sredozemlju. U Churchillovom memorandumu američkom načelniku Generalštaba, generalu Marshallu, od 3. decembra 1942, uz ostalo stoji: »Jugoslavenski otpor se nastavlja i sile Osovine ne mogu očekivati nikakvo olakšanje u bilo kojem dijelu Balkanskog poluotoka. Naprotiv, one će morati da šalju pojačanja [...].«

Na drugoj strani, nakon savezničkog iskrcavanja u sjevernu Afriku, Hitler je zaključio da Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, sa svim što je do tada postigla, predstavlja opasnost za vitalne pozicije njemačke i talijanske okupacione sile na Balkanu, i u pogledu njihove stabilnosti i u pogledu mogućnosti da Saveznici iskoriste njeno postojanje i odluče da slijedeći udar izvedu na Balkan. Dogovoreno je da u januaru 1943. godine udružene njemačke, talijanske i kvislinske snage i snage drugih suradnika okupatora povedu do tada najveću ofenzivu protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. U operacijama četvrte neprijateljske ofenzive, u periodu januar—mart 1943, angažirano je 92.000 njemačkih i talijanskih vojnika (od toga nešto kvislinga). U protuofenzivi Narodnooslobodilačke vojske na Neretvi, u februaru i martu, uključilo se još 16.000 njemačkih i talijanskih vojnika, ne računajući 15—20.000 četnika u istočnoj Hercegovini.

Taj ukupan broj njemačkih i talijanskih vojnika angažiranih u četvrtoj ofenzivi, veći je za 21.000 vojnika od broja njemačko-talijanske armije u bitki kod El Alameina. Ova razlika bit će još veća u narednoj njemačko-talijanskoj, petoj, ofenzivi protiv grupe divizija Narodnooslobodilačke vojske. Tada će u njoj biti angažirano 79.558 njemačkih vojnika (uključena su ovdje i dva malobrojna bugarska puka) i 43.000 talijanskih vojnika, što je ukupno za 35.000 osovinskih vojnika više nego u spomenutoj bitki kod El Alameina. Mora se dodati da broj njemačkih i talijanskih vojnika koji su sudjelovali u četvrtoj i petoj ofenzivi nije sve što su njihove armije imale u Jugoslaviji. Tako su — kako je spomenuto — talijanska 2. i dio 9. armije u Jugoslaviji imale 220.000 vojnika, dok su Nijemci samo u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini u vrijeme četvrte ofenzive imali 75.000 vojnika, a u vrijeme pete ofenzive 107.500 vojnika. Ostale su još nevelike njemačke snage u Srbiji i Sloveniji. Mađarske, bugarske i kvislinske snage i formacije drugih suradnika okupatora, kao što se vidi, ovdje nisu uračunate. Zanimljivo je da Churchill, koji je inače bio izvršno obaviješten o talijanskim i njemačkim snagama na Balkanu, u pismu Sta-

ljinu, 19. jula 1943, navodi da se »na Balkanu u sadašnjem trenutku nalaze trideset i dvije talijanske divizije«.

Ti brojevi ne pokazuju samo odnose snaga u Jugoslaviji u to vrijeme i njihovo uspoređenje s drugima izvan Jugoslavije. Usljed velikih gubitaka na frontovima, naročito u Sovjetskom Savezu, u januaru 1943. godine, u Njemačkoj je proglašena »totalna mobilizacija«. Svaki njemački vojnik, kao nikada do tada, bio je potreban da bi se prevladale krize na frontovima. Ako se to ima u vidu, razumljivo je šta je za Nijemce značilo da u Jugoslaviji protiv Narodnooslobodilačke vojske vežu onoliki broj vojnika. A još je značajnije, da je to bio tek manji dio snaga koje će zbog naraslih opasnosti uskoro poslati u Jugoslaviju. Koristi od toga osjetit će Zapadni saveznici toliko da će to, kako će se vidjeti, daleko premašiti njihovo očekivanje.

Iskrcavanje anglo-američkih armija na Siciliju, u julu 1943. godine, potvrdilo je Hitlerovo naslućivanje da Italija neće dugo izdržati. Polazeći od te činjenice, na vrijeme se u njemačkoj Vrhovnoj komandi ispitivalo kakve preventivne mjere treba poduzeti da bi se ublažile posljedice očekivanog sloma Italije. »U ovoj situaciji, piše načelnik štaba grupe armija E, Balkan, koji je do tada praktično predstavljao samo jednu erapu, pomakao se u prvi plan. Ovdje se pokušalo da se pomoću opsežne izmjene komandanata i generalštabnih oficira, dodjeljivanjem kompletnih borbenih formacija ili dovođenjem dopuna za osvježene tvrđavskih trupa i trupa za osiguranje, organizira borbeni front.« Došlo se do zaključka da istodobno s podjednakom važnošću treba u Italiju i na Balkan uputiti nove velike snage. Njihov zadatak je da u času kada bude kapitulirala Italija, ovladaju u njoj glavnim komunikacijama, formiraju front što južnije od Rima i domognu se talijanske ratne mornarice; na Balkanu, naročito u Jugoslaviji, da brzo zaposjednu sav prostor od Slovenije do Makedonije i dalje do Grčke, koji se do tada nalazio pod talijanskom okupacijom i sprječće da Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije razoruža talijansku armiju i tako se domogne velikih količina oružja i ratne opreme.

Već od sredine 1943. godine Nijemci su smatrali Balkan težim slučajem od Italije u pogledu osiguranja okupacijskog sistema. Sada to više što se tiče postizanja navedenih ciljeva u tim dijelovima Evrope. Neposredno pred iskrcavanje Saveznika na Siciliju Nijemci su u Italiji imali šest divizija i jednu brigadu. U isto vrijeme u Jugoslaviji su imali osam divizija, ne računajući tri bugarske koje su u Srbiji bile pod njihovom komandom. Kad su juški događaji u Italiji nagovijestili da uskoro predstoji pad Italije, Nijemci nisu gubili vrijeme. Hitler je odlučio da na Balkan pošalje brojne trupe i reorganizira glavno rukovodstvo snagama u tom prostoru i u Italiji. S istočnog fronta povukao je štab 2. oklopne armije i pod njegovu komandu stavio sve snage u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji i Albaniji. Novom je komandantu, generalu Lotharu Rendulicu, kazao 6. augusta da »partizanski pokret dobija u prostranstvu i zato mora da se sada utoliko energičnije suzbija, jer predstavlja veliku opasnost pri eventualnom pokušaju iskrcavanja saveznika u Dalmaciji ili Albaniji [...]». Obrana i držanje Balkana su od životne važnosti, jer bi njegovo zauzimanje od strane neprijatelja predstavljalo smrtno ugrožavanje srca Reicha i opasnost za južno krilo istočnog fronta [...]«. Hitler je dodao: »Iskoristite obrambenu snagu Hrvatske (misli NDH — primj.

V. K.), razbijte Tita, isključite u slučaju potrebe Talijane u obalskoj oblasti po mogućnosti zarobljavanjem, zauzmite zatim Dalmaciju, Crnu Goru i Albaniju i branite obalu.« Tu Hitlerovu samouvjerenost nije dijelio i novi komandant 2. oklopne armije.

Poduzimajući daljnje mjere na jugoistoku i jugu Evrope, u drugoj polovici augusta Nijemci od snaga na Balkanu formiraju grupu armija *E* (Grčka i Albanija) i grupu armija *F* (Jugoslavija). Uz već postojeću grupu armija *C*, u sjevernoj Italiji, formiraju grupu armija *B*. Otada u te velike sastave ubrzano se slivaju nove snage. U drugoj polovici septembra na cijelom Balkanu bilo je četrnaest njemačkih divizija, nekoliko pukova i brigada i mnoštvo manjih jedinica različite namjene. Kako njemački dokumenti tada kazuju, »ukupna jačina Nijemaca iznosila je približno 600.000 vojnika, što je predstavljalo ozbiljno naprezanje za sve manje izvore žive sile Reicha«. Kudikamo najveći dio tih njemačkih snaga bio je u Jugoslaviji.

Tim nije završeno dovlačenje novih njemačkih trupa na Balkan i u Italiju. Već na početku oktobra u Italiji je bilo 16 njemačkih divizija, u Jugoslaviji 12 uz 4 puka i 5 bugarskih divizija pod njemačkom operativnom komandom, a u Grčkoj 4 njemačke i 1 bugarska. Taj razmjer promijenio se istog mjeseca. Njemačka Vrhovna komanda shvatila je da njemačke teškoće u Jugoslaviji mnogo nadmašuju one u Italiji. Direktivom od 19. septembra naređeno je grupi armija *B* u sjevernoj Italiji da poduzme velike operacije u Slovenskom primorju i Istri. Još istog mjeseca gotovo trećina snaga grupe armija *B* krenula je u ofenzivu, zahvativši taj prostor i u oktobru je proširila operacije na jugozapadni dio Slovenije i sjeverozapadne dijelove Hrvatske do Karlovca i Jastrebarskog na istoku i Like na jugu, završivši ih tek u novembru.

Važni događaji u Jugoslaviji od kapitulacije Italije dalje neposredno su utjecali na razvoj situacije u Italiji. Nakon osvajanja Sicilije, Saveznici su se iskrcali u prvoj dekadi septembra u Kalabriji, zatim kod Salerno, Taranta i kasnije kod Barija. Savezničke armije s juga Italije napredovale su duž Apeninskog poluotoka. Dotle su Nijemci brzo djelovali. Bez ozbiljnog otpora razoružali su sve talijanske snage u sjevernoj i srednjoj Italiji, uspostavili kontrolu nad komunikacijama i industrijskim centrima, zaposjeli Rim i usporavali napredovanja američke i britanske armije dok ih nisu zaustavili na jakim obrambenim položajima na rijekama Biferno i Volturmo kod Napulja. Za manje od mjesec dana, nakon iskrcavanja na Apeninski poluotok, Saveznici su zaustavljeni i front se ubrzo stabilizirao prvih dana oktobra. Saveznici nisu tada iskoristili mogućnosti koje su im se pružale odlaskom velikih njemačkih snaga iz sjeverne Italije u Jugoslaviju i angažiranjem svih njemačkih trupa u borbama u Jugoslaviji. Oni su za posljednja tri mjeseca te godine napredovali svega 30 do 50 kilometara.

Dok se u Italiji situacija brzo razjasnila i front uspostavio, u Jugoslaviji su se borbe rasplamsale, a napredovanje Nijemaca ka obali i otocima trajalo je mjesecima — od septembra 1943. do sredine januara 1944. godine. Izvrsno rukovodena, uz najveće napore svojih boraca, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije i dalje se bez ičije veće materijalne pomoći uspješno borila s izvanredno jakim njemačkim protivnikom, podržavanim od drugih okupatora, kvisinga i ostalih suradnika okupatora.

Nijemci su znali da privremeno angažiranje dijela grupe armija *B* u sjeverozapadnim dijelovima Jugoslavije neće donijeti trajno rješenje. Uz veliko naprezanje oni su u Jugoslaviju slali nove jedinice. Do novembra tu je bilo petnaest didizija, čvrsto blokiranih borbama koje nisu dopuštale da se odatle povuku bilo kakve snage za front u Italiji ili za onaj na istoku. U isto vrijeme na frontu u Italiji prema američkoj 5. i britanskoj 8. armiji Nijemci su držali samo 9. divizija.

Tu značajnu činjenicu Churchill je saopćio predsjedniku SAD F. D. Rooseveltu u prisustvu anglo-američkog Kombiniranog odbora načelnika generalštabova u Kairu 24. novembra: »Žalosna je činjenica da praktično nije izvršeno nikakvo snabdijevanje morem 222.000 Titovih sljedbenika. Ti smjeli ljudi vezuju toliko Nijemaca u Jugoslaviji, koliko ih drže kombinirane anglo-američke snage u Italiji južno od Rima. Poslije sloma Italije Nijemci su gurnuti u zbrku i patrioti su zauzeli dugi obalski pojas. Međutim, mi nismo iskoristili tu priliku [. . .].«

Istog mjeseca javno je odao priznanje Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije i general H. M. Wilson, britanski komandant Srednjeg istoka. U njegovoj poruci stoji: »Od predaje Italije 8. septembra, jugoslavenske oružane snage postigle su uspjehe protiv Nijemaca koji su zadivili cijeli slobodan svijet. Uzduž cijele istočne obale Jadranskog mora i u planinama u zaleđu Nijemci su bili primorani da vode ljute borbe. Danas Nijemci s teškoćama nesigurno drže gradove i luke; izvan njih oni su nemoćni. Pozdravljam te znatne uspjehe jugoslavenskih oslobodilačkih snaga. Obećavam svim jugoslavenskim borcima svu pomoć koja se može pružiti, uzimajući u obzir opće potrebe zajedničke savezničke strategije.«

Ta shvaćanja Saveznika o borbenoj vrijednosti Narodnooslobodilačke vojske i o njenom značenju za savezničke operacije u Italiji bila su predmet razgovora i na konferenciji lidera triju vodećih savezničkih sila u Teheranu, novembar—decembar 1943. godine. Na sastanku vojnih šefova, 29. novembra, britanski general Allan Brooke, načelnik Imperijalnog generalštaba, kazao je da je poslije kapitulacije talijanskih snaga u Jugoslaviji »Nijemcima postalo teško da održavaju svoje komunikacije u toj zemlji. Stoga se potpuno mora iskoristiti svaka prilika da se povećaju njemačke teškoće u Jugoslaviji [. . .].«. Churchill je bio sadržajniji. Britanska i sovjetska delegacija nisu se slagale u procjeni broja njemačkih divizija na Balkanu. Slijedeći svoju verziju da se na Balkanu nalazi masa od dvadeset i jedne njemačke divizije, Churchill je naglasio »da bi bilo kratkovidno pustiti Nijemce da slome Jugoslaviju time što se tim hrabrim ljudima, koji se sada bore pod Titom, ne bi dalo oružje koje bi mogli da zatraže«. Naglasio je »da bi operacije na Balkanu bile značajan faktor u razvlačenju njemačkih snaga, a time i smanjenju pritiska na ruskom frontu [. . .]. Sve što Britanci žele jest to da prikuju dvadeset i jednu njemačku diviziju na Balkanu [. . .].«. Kao što se zna, to breme na Balkanu Britanci nisu nikad primili na sebe; ostalo je i dalje Narodnooslobodilačkoj vojsci da ona to nosi do konačne pobjede. Poznato je da odluke Teheranske konferencije sadrže i to da se Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije pruži veća materijalna pomoć.

U to vrijeme i Nijemci su ponovo razmatrali položaj na jugoistoku Evrope i razvoj situacije u toj oblasti. Oni nisu osporavali ozbiljnost borbi

s Narodnooslobodilačkom vojskom. Komandant grupe armije F, feldmaršal von Weichs, 1. novembra 1943. obavještavao je Vrhovnu komandu i Hitlera: »Situacija u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka [...] znatno se zaoštrila [...]. Borbene akcije koje su se otuda razvile, izgubile su karakter gerilskog rata. U stvarnosti, u borbama sa posadnim trupama na odlučujućim mjestima pojavljuju se brojno jake, planski vodene i [...] dobro naoružane i opremljene jedinice [...]. Osim toga, one sprečavaju privredno iskorištavanje zemlje time što drže u rukama važne industrijske oblasti i područja s poljoprivrednim viškovima ili ih drže u šahu. Prema tome, nepravilno bi bilo da se i dalje govori o 'gerili' ili da se suzbijanje bandi smatra kao policijska stvar. Radi se o tome da se shvati, da je neprijatelj stao nogom na Balkan i da ga treba uništiti prije nego što će veći dio njemačkih trupa biti prisiljen da krene u obranu obale.« U nastavku izvještaja von Weichs ukazuje na to da će uspjeh operacija u Jugoslaviji biti zavisao od raspoloživih snaga. »Već sada se može sagledati da će pored krajnjeg napreznja trupa i iscrpljivanja svih materijalnih sredstava, [uspjeh] ipak biti nepotpun, ako se ne dodijele nove snage, pomoću kojih bi se omogućilo posjedanje očišćenih područja.«

Takva procjena situacije u Jugoslaviji njemačkog komandanta Balkana bila je logična posljedica ne samo aktivnosti naraslih snaga naše vojske, koja je na kraju 1943. godine imala 27 divizija, velik broj samostalnih brigada, partizanskih odreda i mornaricu, nego i njenih velikih operativnih sposobnosti, koje su znatno prešle mogućnosti kakve smo posjedovali do formiranja divizija i korpusa potkraj 1942. godine. Tito je bio svjestan naše snage, ali je uvijek ostao budan pred namjerama neprijatelja. Kada se stihijnom silinom sručila nova njemačka ofenziva u zimu 1943/44, koja kao ni prethodne neće dovesti do uspjeha, on je već tada radio na novom planu prodora jakih snaga Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju koji je trebalo izvesti u 1944. godini.

To potvrđuje činjenicu da smo bili u neprekidnom narastanju, čak i u vrijeme najžešćih neprijateljskih ofenziva. »Nasuprot bolje naoružanom i brojnijem neprijatelju nego što su bile njemačke snage u Grčkoj, — stoji u jednoj američkoj studiji rađenoj isključivo na temelju zaplijenjenih njemačkih dokumenata — prvih mjeseci 1944. godine grupa armija F bila je gotovo prisiljena na defenzivu [...]. Partizani su izrasli u takvu snagu da su bili sposobni sami držati prostrane oblasti zemlje.« Taj proces uspona nastavit će se i dalje, što će ne samo pogoršavati položaj njemačke vojske u Jugoslaviji, nego u odgovarajućoj mjeri biti sve sigurniji oslonac susjednim savezničkim armijama.

Već nakon kapitulacije Italije Nijemcima je postalo jasno da se više ne može računati na uspjeh, ako bi se produžilo s dotadašnjim pokušajima da se uništi Narodnooslobodilačka vojska. Poslije niza operacija u spomenutoj zimskoj ofenzivi njemačkih divizija, koje su tada preplavile jugoslavenski prostor, uvidjelo se da se ni masovnom upotrebom njemačkih trupa u najvećem dijelu Jugoslavije ne može ostvariti Hitlerova direktiva o »razbijanju Tita«. Tada je broj njemačkih vojnika na Balkanu dostigao cifru od 700.000, najveću koja je ikad dostignuta. Bila je to snaga gotovo dvaput veća od one u Italiji.

U prvoj polovici 1944. godine Jugoslavija je postala teško breme njemačkoj Vrhovnoj komandi koja je duboko zapala u krizu zbog nedostatka vojnika, toliko potrebnih evropskim frontovima. Sputane borbe u Jugoslaviji, njihove trupe niti su postigle pobjedu nad Narodnooslobodilačkom vojskom, niti su odatle mogle biti upućene na druge frontove. Poslije neuspjeha dotadašnjeg načina vođenja operacija širokih razmjera protiv nje, od jeseni 1943. godine Nijemci mijenjaju stil borbe da bi u proljeće 1944. godine pokušali na drugi način doći do odlučnih rezultata. Bio je to pokušaj desanta iz zraka na Vrhovni štab u Drvaru, u maju, kombiniran s koncentričnim napadom sa zemlje ka Drvaru, u namjeri da se uništi ili uhvati Vrhovni štab, savezničke vojne misije i politička tijela nove Jugoslavije. Taj desant — uzgred rečeno — jedini je njemački zračni desant u drugom svjetskom ratu koji nije uspio. Neuspjeh u Drvaru bio je uvod na prelaz u strategijsku defenzivu Nijemaca u Jugoslaviji.

Saveznički štabovi na Sredozemlju znali su vrlo dobro šta je za front u Italiji značilo vezati tako velike njemačke snage na Balkanu. Druga britanska misija pri Vrhovnom štabu, pod vodstvom brigadira Macleana, od početka je radila na koordiniranju operativnih aktivnosti Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i savezničkih snaga u Italiji. U najavi generala Wilsona Titu o dolasku misije brigadira Macleana stoji da je Macleanov zadatak, uz ostalo, da »Vas obavijesti o ciljevima britanske vojne komande« i da pruži svu moguću pomoć »radi vođenja opće borbe protiv Osovine«. U Macleanovom akreditivu stoji da je njegov zadatak »i koordinacija vojnih operacija«. Otada pa sve do kraja rata Vrhovni štab će surađivati i s britanskom komandom na Srednjem istoku i savezničkom komandom na Sredozemlju i kada Crvena armija bude stigla na istočnu granicu Jugoslavije sa sovjetskom komandom.

Još u drugoj polovici novembra 1943. Tito je obavijestio generala Wilsona da namjerava poduzeti operacije šireg razmjera na obali. Otada su posredstvom misija održavani tijesni kontakti i suradnja u naizmjeničnom pružanju pomoći: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije svojim operacijama, naročito u zapadnijim dijelovima zemlje, i cjelokupnom svojom aktivnosti u cijeloj Jugoslaviji, pomagala je operacije Saveznika u Italiji, a saveznička je avijacija napadala komunikacije i koncentracije neprijateljevih trupa u Jugoslaviji, a i na moru upotrebom lakih plovnih jedinica. Pritisak Narodnooslobodilačke vojske na njemačke trupe i kvislinške formacije u Jugoslaviji u proljeće 1944. godine odrazio se na operacijama u Italiji. Kada su Saveznici izvodili posljednji pokušaj da se preko Cassina probiju u Rim, napadi naših snaga u Jugoslaviji priječili su da Nijemci odvoje bilo kakve snage za ugroženi njemački front u Italiji. U svom pismu Titu, 17. maja, Churchill mu zahvaljuje u tom smislu: »[...] još jednom Vam čestitam na broju neprijateljskih divizija koje držite prikovane na Vašim raznim frontovima«.

Razaranje pruga u sjeverozapadnim dijelovima Jugoslavije, od Karlovca do Jesenica i od Maribora do Gorice oko sredine 1944. godine, poremetilo je snabdijevanje njemačkih snaga u Italiji. Zbog toga je general Wilson poslao Titu čestitku s izrazima priznanja: »Zadivio sam se saznajući o posljednjim uspjesima. Ti su uspjesi, naročito oni u Sloveniji, bili od velike važnosti, jer su prekinuli djelovanje životno važnih neprijateljskih

saobraćajnih arterija.« To je bilo u vrijeme kada je saveznički Kombini-rani odbor načelnika generalštabova dao direktivu da savezničke snage, nakon ulaska u Rim, energično nastave napredovanje na sjever Italije do čega je i došlo.

Osim te aktivne pomoći, Saveznici u Italiji imali su i druge koristi. Otok Vis držala je jaka i dobro opremljena 26. divizija NOVJ i Mornarica NOVJ, što je omogućilo da u lukama otoka povremeno baziraju britanske lake pomorske jedinice i neke commando-jedinice, dok su naši i britanski brodovi mogli uspješno napadati njemački pomorski saobraćaj duž naše obale. Naše držanje Visa značilo je apsolutnu sigurnost talijanskog dijela jadranske obale koju su držali Saveznici. Na konferenciji, 12. i 13. aprila 1944. u Hitlerovom Glavnom stanu razmatrana je mogućnost kako za-zeti Vis. Tom prilikom komandant ratne mornarice »naglasio je da je otok Vis vrlo osjetljiva točka na dalmatinskoj obali«. Kao što je poznato, Nijemci su odustali od pokušaja da se iskrcaju na otok Vis, koji je ostao i dalje glavna smetnja njemačkom pomorskom saobraćaju u istočnom dijelu Jadrana.

Do toga vremena u raznim zemljama Evrope u pokretima otpora borili su se pojedinci ili grupe Jugoslavena. Pojedinci, bilo kao borci ili rukovodioci, među kojima su neki postali istaknuti, i grupe u sastavu drugih formacija ili u vlastitim partizanskim jedinicama, dali su vidan doprinos pokretima otpora u Francuskoj, Italiji, Belgiji, Holandiji, Čehoslovačkoj itd. Također i u oslobodilačkoj borbi naroda Grčke, okupiranog dijela Sovjetskog Saveza itd. Oni su produžili borbu do kraja rata, dajući svoj doprinos borbi protiv nacizma.

U drugoj polovici 1944. godine ratište u Jugoslaviji dobiva novi značaj. Ono se sada stapa u opći neprekidni saveznički front koji Hitlerovu Nje-mačku obuhvaća s istoka, jugoistoka, juga i zapada. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je ne samo priznati saveznik u antihitlerovskoj koalici-ji, nego, usprkos drukčijem Hitlerovom naređenju, i neprijatelj u svojim zapovijestima, operacijskim dnevnicima i drugim dokumentima od sredine 1944. godine njene jedinice naziva Titovim brigadama, divizijama, korpusima. Na konferenciji, 21. septembra, komandant grupe armija *F*, feld-maršal von Weichs, »izrazio je gledište da veličina, naoružanje, organi-zacija i operacije partizanskih jedinica opravdavaju njemačko mišljenje da ih smatra kao neprijatelja koji je na istom stepenu s regularnim snaga-ma drugih naroda s kojima je Reich u ratu«. Takvo je mišljenje zna-čajno i karakteristično u trenutku kada će saveznik s istoka ponovo osje-titi koristi naše suradnje koju već toliko dugo ima i saveznik u Italiji.

Dolaskom sovjetske Crvene armije na istočnu granicu Jugoslavije, u sep-tembru 1944, počinje neposredna operativna suradnja između Narodno-oslobodilačke vojske i Crvene armije, koja je obostrano dala plodove. Ta suradnja došla je u vrijeme kada je njemačka grupa armija *E* iz Grčke, a potom i iz Albanije, počela povlačenje na sjever, kroz Jugoslaviju. To je značilo da će doći do priliva novih njemačkih masa u jugoslavenski pro-stor, jer je grupa armija *E* u trenutku povlačenja imala 350.000 vojnika i 10.000 motornih vozila. Time je zadatak Narodnooslobodilačke vojske postao težji, a za susjedne savezničke armije — u Mađarskoj Crvene armi-je, a u Italiji anglo-američke armije — još značajniji. Bilo je pitanje hoće

li u toku povlačenja njemačkih snaga doći do odgovarajućeg odliva njemačkih trupa iz Jugoslavije na front u Mađarskoj i Italiji ili će se sve snage grupa armija *E* i *F* sjediniti i ostati u Jugoslaviji.

Do toga vremena velik broj divizija Narodnooslobodilačke vojske prodro je u Srbiju, u kojoj je priliv boraca u Narodnooslobodilačku vojsku uzeo najveće razmjere. Razbijene su četničke snage Draže Mihailovića i Nedićeve formacije. U nastupanju na Mađarsku, dopuštenjem Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, dio snaga Crvene armije ušao je u sjeveroistočne dijelove Srbije i zajedno s jedinicama Narodnooslobodilačke vojske sudjelovao u operaciji za oslobođenje Beograda. Bio je to rezultat vojnog planiranja između Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i štaba Trećeg ukrajinskog fronta o zajedničkim operacijama u istočnim dijelovima Jugoslavije. Tome su prethodili prvi vojni razgovori Tita u Moskvi sa sovjetskom Vrhovnom komandom. Kasnije, nakon oslobođenja Beograda, nastavit će se tijesni kontakti i zajedničko planiranje u koordinaciji operacija u posljednjoj etapi rata, kada su sovjetske snage napustile Jugoslaviju i prebacile se u Mađarsku.

U beogradskoj operaciji Nijemci su pretrpjeli osjetne gubitke. Ali, to je bio samo mali dio onih snaga koje je Narodnooslobodilačka vojska morala još savladati do oslobođenja preostalih dijelova zemlje. Iz Grčke su se kroz istočne i jugoistočne dijelove Jugoslavije neprekidno probijale jedinice grupe armija *E*, dok su se druge koje su već bile u Jugoslaviji pregrupirale da bi se održale na novim frontovima koji su bili u formiranju, od Zrmanje u Dalmaciji, preko Bosne, duž Drine, preko Srijema, duž Dunava i Drave. Duboko u pozadini te linije, u preostalom dijelu Bosne, u Hrvatskoj i Sloveniji, nalazilo se još šest korpusa Narodnooslobodilačke vojske i jedinice jedne operativne zone sa svojim prostranim slobodnim teritorijama. Grupa armija *E* povlačila se kroz Jugoslaviju nekoliko mjeseci uz najveće napore, sporo u »gotovo bezizlaznoj situaciji«, kako je ocijenjeno u njemačkoj Vrhovnoj komandi. U takvoj situaciji razvukle su se vrlo brojne njemačke snage u Jugoslaviji. Takvo stanje u Jugoslaviji bilo je od velike koristi za Crvenu armiju u bitki koja se razgarala u mađarskoj ravnici, najviše zato što se Crvena armija nije morala angažirati u jugoslavenskom prostoru da se i tu bori s njemačkim snagama, a zatim što su velike njemačke snage, južno od njenog fronta u Mađarskoj, u Jugoslaviji, morale tu i ostati, vezane borbama koje nisu mogle izbjeći.

Dok se u sjevernoj Italiji front stabilizirao, kada je Nijemcima uspjele zaustaviti napredovanje Saveznika, u mađarsku ravnicu Nijemci su morali dovljučiti pojačanja odasvud da bi zaustavili opasno prodiranje sovjetskih trupa Drugog i Trećeg ukrajinskog fronta s jugoistoka ka Njemačkoj. Zbog toga su Nijemci u posljednjem tromjesečju 1944. godine iz Italije prebacili u Mađarsku tri divizije. Lijevo krilo njemačke 2. oklopne armije od dvije divizije, koje se do tada nalazilo u Baranji, pod pritiskom sovjetske ofenzive odstupilo je na zapad i na početku decembra potpalo pod komandu grupe armija *Jug* u Mađarskoj. Iz Jugoslavije se tada više nije moglo povući ništa. Zapravo, odlazak tih snaga iz naše zemlje više je nego nadoknađen onim jedinicama koje su u Jugoslaviju stizale iz Grčke i Albanije.

Potkraj novembra 1944. godine stanje na tri susjedna fronta — u Jugoslaviji, Mađarskoj i Italiji — bilo je ovakvo: u Jugoslaviji (uključujući Istru i Slovensko primorje) bilo je 19 njemačkih divizija, 4 puka i trupe 8 brigada u dolasku iz Grčke; uz to treba dodati i 16 divizija NDH, ne računajući druge brojne suradnike okupatora. U Mađarskoj je bilo 27 njemačkih i 6 mađarskih divizija. U Italiji njemačkih 25 i 3 divizije talijanskih fašista. Ako se na pojedinim frontovima zbroje te snage, vidi se da su u to vrijeme bile male razlike u broju neprijateljskih vojnika na tim frontovima. Približno podjednaki broj nalazio se u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske u Jugoslaviji i protiv Crvene armije u Mađarskoj. Grupa armija *Jug*, pod komandom generala Hansa Friessnera, u Mađarskoj imala je približno 33 do 35 divizija. U Jugoslaviji protiv Narodnooslobodilačke vojske borila se grupa armija *F* pod komandom feldmaršala Maximiliana von Weichsa koja je samo sa snagama NDH imala 35 do 38 divizija, bez jedinica Wehrmannschafsta, četnika, Srpskog dobrovoljačkog korpusa, pripadnika Ruske oslobodilačke armije (generalova Vlasova), talijanskih fašista, slovenskih domobrana i Bijeje garde. U Italiji ih je bilo osjetno manje — 28 divizija njemačkih i talijanskih fašista.

Zahuktala bitka u Mađarskoj potkraj 1944. i na početku 1945. godine dovela je do ogorčenih borbi između dviju protivničkih armija, koje su, sad jedna, sad druga, prelazile u napad. Mada je sovjetska Vrhovna komanda težila da još u 1944. godini izbaci Mađarsku iz rata i da nastupa dalje na zapad, u Austriju, njene trupe u Mađarskoj nisu to postigle. U takvim okolnostima lako je ocijeniti od kolike je važnosti bilo za položaj i operacije Crvene armije u Mađarskoj što je Narodnooslobodilačka vojska u Jugoslaviji držala prikovan onoliki broj njemačkih snaga, ne računajući kvislinge. Načelnik štaba grupe armija *E* navodi da je bilo nemoguće vlastitim snagama izgraditi front na Dravi prema Crvenoj armiji u Mađarskoj. Kaže da bi to bilo moguće samo kada bi se našle nove snage i očistio međuriječni prostor između Save i Drave od jedinica Narodnooslobodilačke vojske. Takvo stanje mnogo je olakšalo potpuno angažiranje sovjetskih trupa na frontu njihovog južnog krila u Mađarskoj. I bez Bugara na mađarskoj strani Drave, sovjetski lijevi bok bio je siguran. Nije bilo nikakve opasnosti da se iz dijelova Jugoslavije ovdje prikupi dvadesetak njemačkih divizija kad ih je uspješno napadala Narodnooslobodilačka vojska, tada već preimenovana u Jugoslavensku armiju.

Nijemci su ipak uočili tu mogućnost, pa su nešto poduzeli u tom smislu, ali u mnogo skromnijem razmjeru. Zbog velike opasnosti za čitav njemački raspored u Mađarskoj, njemačka Vrhovna komanda donijela je odluku da u martu krene u ofenzivu s tri pravca protiv trupa Trećeg ukrajinskog fronta. Planirano je da dvije jake grupacije s obje strane Blatnog jezera krenu koncentrično na Dunav, dok bi s juga, iz Slavonije, preko Drave, krenula treća grupacija ka zajedničkom cilju. Za taj zadatak »grupa armija *E* će po mogućnosti jakim snagama pomoći napredovanje 2. oklopne armije«. Ali, grupa armija *E* nije mogla mnogo pomoći. Ona je Vrhovnoj komandi stavila na znanje da bi dala više divizija za napad, ali uz uvjet da prije evakuira veći dio Bosne. A kako je »evakuacija Bosne odbijena iz političkih razloga«, za napad su odvojene svega tri divizije, odviše mala snaga za tako velik strategijski zadatak. To se potvrdilo kada je na početku marta njemačka ofenziva počela; Nijemci su prešli

Dravu, ali su napredovali svega 10 kilometara gdje su se nalazili dijelovi jugoslavenske 3. armije, a 20 kilometara na frontu gdje je bila bugarska 1. armija. Istog mjeseca Nijemci su odbačeni preko Drave. »Ova posljednja njemačka protivofenziva zagnjavila se dakle već u svojim začecima«, kaže Schmidt-Richberg.

Dok su trajale pripreme za završnu ofenzivu četiriju jugoslavenskih armija od Jadranskog mora do Drave i drugih naših jedinica u dubokoj pozadini neprijatelja, potkraj februara 1945. u Beograd je stigao feldmaršal Harold Alexander, komandant savezničkih snaga na Sredozemlju. Došao je da s Titom koordinira predstojeće operacije Jugoslavenske armije sa savezničkim armijama u Italiji, kao što se ranije Tito dogovorio s maršalom Fjodorom Tolbuhinom, komandantom trupa Trećeg ukrajinskog fronta u Mađarskoj, o suradnji jugoslavenskog i susjednog sovjetskog fronta. Jugoslavenska armija je tada izrasla u moćnu snagu koja će na kraju imati 800.000 boraca.

Poslije neuspjeha njemačke protuofenzive u Mađarskoj, a prije opće jugoslavenske ofenzive u martu 1945, nije došlo do bitnih promjena u odnosu ranije pokazanih neprijateljevih snaga na jugoslavenskom, mađarskom i talijanskom frontu. Njemačke i kvislinške snage posvuda su slabile istrošene bitkama. Uto je u drugoj polovici marta počela velika jugoslavenska ofenziva najprije na primorskom pravcu. Dvadesetak dana kasnije krenule su i preostale tri armije. To je vrijeme kada su sva tri susjedna fronta bila u pokretu. Za Nijemce je najugroženiji front bio onaj u Mađarskoj koji se postepeno prenosio u Austriju. Sovjetskim prodorom duboko na zapad ugrožen je Treći Reich s jugoistoka. Da bi zaustavili napredovanje Crvene armije, Nijemci su u martu povukli iz Slovenije jednu diviziju u sastav grupe armije *Jug*, a dvije iz Italije. Za jugoslavenski front nije se završilo na tome. Zbog prodora jugoslavenske 4. armije duboko na sjeverozapad, pod komandu grupe armija *E* stavljena je oblast Istre i Slovenskog primorja do Soče sa četiri divizije koje su se u toj oblasti zatekle. Za toliko se manje snaga suprotstavljalo napredovanju britanske 8. armije kroz Padsku ravnicu ka Trstu. Nijemci su očigledno ojačavali jugoslavenski front da bi ili zaustavili ili usporili napredovanje Jugoslavenske armije i izvukli glavninu svojih snaga iz naše zemlje. Time posljednja etapa našeg rata dobiva poseban sadržaj.

Dok je njemački otpor u aprilu i na početku maja bio znatno oslabljen na nekim frontovima, npr. u Italiji i na zapadu, dotle je pred Jugoslavenskom armijom ostao žilav, uporan i ogorčen. Naše armije napredovale su i u takvim uvjetima. Oko sredine aprila naš front se kretao na zapad odakle su u leđa glavnih njemačkih snaga grupe armija *E* uspješno djelovale druge naše jedinice, ubrzavajući slamanje neprijateljskog otpora. Nijemci su samo još pred našim i sovjetskim snagama pružali žestok otpor. Admiral Dönitz, koji je naslijedio Hitlera nakon njegova samoubojstva, podsticao je takav otpor. U naredbi koju je 4. maja uputio feldmaršalu Kesselringu, tada komandantu svih njemačkih snaga na jugu, i njegovom načelniku štaba generalu Winteru, daje ovlaštenje za predaju američkim snagama i zahtijeva da se anglo-američke snage izjasne dokle će napredovati na istok. »Time mi moramo, javlja Dönitz, stvoriti uvjete za bjegstvo grupa armija Löhra, Rendulica i Schörnera. Pregovori koji bi se od-

nosili na ove posljednje ostaju u rukama Vrhovnog komandanta oružanih snaga [...].« Gotovo je suvišno reći da je Löhrova grupa armija *E* bila na frontu u Jugoslaviji, a ove dvije — grupa armija *Jug* i grupa armija *Sredina* — nasuprot sovjetskim snagama u Austriji i Čehoslovačkoj. Dönitzova namjera bila je jasna: boriti se protiv Jugoslavenske i Crvene armije, a predati se Zapadnim saveznicima.

Iako je kapitulacija nacističke Njemačke stupila na snagu 8. maja navečer, u duhu te Dönitzove direktive upravo te tri grupe armija produžile su borbu. Grupe armija *Rendulica* i *Schörnera* predale su se Crvenoj armiji 11. maja, a Löhrova grupa armija *E* Jugoslavenskoj armiji 15. maja. Tek je tada rat u Evropi završen.

Jugoslavenska armija ispunila je zadatak oslobođenja svoje zemlje. Pod Titovim vodstvom kroz gotovo četiri godine rata neprestano je pomagala i Istočnom savezniku i Zapadnim saveznicima. U poruci, koju je uputio Titu na kraju rata, Churchill je odao priznanje doprinosu naših braca zajedničkoj stvari: »U ovom trenutku pobjede mi se s ponosom sjećamo herojskog otpora jugoslavenskih naroda u dugim godinama ugnjetavanja i njihovog doprinosa konačnom i potpunom porazu neprijatelja.« Staljin se pridružio tome i odao priznanje našoj armiji. U telegramu Titu, 12. maja, kazao je: »[...] Srdačno čestitam Vama i narodima Jugoslavije pobjedu nad njemačkim imperijalizmom; u borbi protiv njega jugoslavenske oružane snage i cijeli jugoslavenski narod pokazali su primjere hrabrosti i junaštva.«

I nekadašnji protivnik — njemački specijalni opunomoćenik na Balkanu Hermann Neubacher — govori o ovom Titovom djelu s mnogo priznanja: »Za ovu pobjedu on se od 1941. godine borio ogorčeno i beskompromisno; ništa mu nije poklonjeno. Njegovi su partizani uz teške krvave gubitke i pod nečuvanim tegobama vodili fanatičnu i požrtvovanu borbu; veliki dio onih koji su godine 1941. ušli sa Titom u borbu izginuli su [...]. Od presudne je važnosti da se nikada ne izgubi iz vida činjenica da je Tito sa svojom partizanskom armijom pod vodstvom Komunističke partije u višegodišnjim krvavim borbama postao ratnom silom i da njega kao i njegove pristalice duboko prožima svijest o ovom uspjehu [...].«

Bez obzira kako je tko izrazio priznanje o doprinosu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije savezničkoj pobjedi, sud historije potvrdit će veličinu našeg udjela. Oslobođilački rat naroda Jugoslavije podjednako je dio naše historije i historije napora ujedinjenih naroda u borbi za pobjedu nad fašizmom.